

Оригінал, без дозволу автора не цитувати!

Галина Іванівна Крохмальна,
асистент кафедри початкової та дошкільної освіти,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
Україна

ОНТОЛОГІЯ ТЕРМІНІВ У СФЕРІ ВИВЧЕННЯ ПОСТАТЕЙ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИСЬМЕНСТВА

Резюме: Автор доповіді розглядає проблеми функціонування і творення термінів на позначення явища дослідження постатей українського письменства (шевченкознавство, франкознавство, лесеознавство і под.). У центрі уваги дослідження - функціональні особливості терміноодиниць, їх сполучуваність, риси термінотворення і слововживання.

Ключові слова: термін, науковий термін, літературознавчий термін, фахова терміносистема, шевченкознавство.

ONTOLOGY OF TERMS WITHIN THE STUDIES OF FIGURES OF NATIONAL LITERATURE

Abstract: The author discusses the problems of functioning and creation of terms designating phenomena within Ukrainian literary figure studies (Shevchenko studies, Franko studies, Lesya Ukrainka studies and others). The paper focuses on functional characteristics of terminological units, their collocability, features of term creation and word usage.

Key words: term, scientific term, literary term, subject field terminological system, Shevchenko studies.

Дослідники української термінології часто звертають увагу на проблеми історії та теорії термінознавства, різні аспекти термінотворення, проблеми явищ походження та функціонування термінів (Т.Панько, І.Кочан, Г.Мацюк, А.Дяков, Т.Кияк, З.Куделько, В.Даниленко, А.Коваль, Є.Толикіна, Н.Непийвода, Т.Волкова, А.Крижанівська, Т.Михайлова, В.Молодець, Г.Сергеева, Л. Симоненко), окремо постають питання літературознавчої термінології (Є.Регушевський, С.Пінчук, В.Деркач, Л.Гнатюк, Д.Кирик, О.Масликова, О.Бистрова, А.Найрулін та ін.).

Характеристика наукових і термінів взагалі передбачає різні ознаки: системність, точність, однозначність, стилістичну нейтральність тощо. Ці риси є спільними для всієї термінології і кожної дисципліни зокрема. Але кожна дисципліна має свою специфіку. Н.Ляшук ствержує, що систематизуючи та впорядковуючи термінологію, потрібно розглядати терміносистему не окремо, а в контексті реального мовного слововживання, як елемент метамови тієї чи іншої галузі знання, концептуальних взаємозв'язків термінів із загальноновживаною мовою (Ляшук

2010, 164-167) та «вивчення сполучуваності спеціальних термінів, особливо метафоричної сполучуваності, яка виявляє наукові інтуїції дослідника» (Лотте 1961, 14). Отже, вивчення терміносистеми в цілому і окремого терміна треба здійснювати у контексті, а такий підхід передбачає виокремлення зв'язків і функцій відповідних значень терміна, яких він набуватиме завдяки таким взаємовпливам. Метою нашого дослідження – окреслити певні риси «буття» терміна у царині літературознавства, і, вужче – тих термінів, які стосуються вивчення окремих постатей українського письменства (на матеріалі праць Івана Денисюка).

Оскільки мова йде про терміносистему наукового штибу – кілька попередніх зауваг до проблеми. По-перше, науковий термін набуває характеру позначення наукового знання, його мета – передати певні знання в особливий знаковий конденсований спосіб. З огляду на це, ознаки термінів точних наук мають чітку і незмінну характеристику, відповідають усім термінологічним вимогам. Гуманітарні науки, оскільки не мають такої чіткої і завершеної парадигми, використовують терміни, що позначені певною багатомісрністю, багатозначністю і різноаспектністю, які саме і властиві для об'єкта наукових досліджень цього типу.

По-друге, літературознавча термінологія як та, що обслуговує науковий погляд на світ художніх образів, мала б послуговуватися термінологічним інструментом особливого гатунку. Такий погляд зумовлений тим, що наука про літературу є одним із стовпів гуманітаристики, в її основі – специфічне осягнення дійсності, часом навіть з допомогою вивчення світу фантастичного, позареального. П.Білоус вказує на те, що наука про літературу належить до «гуманітарної сфери пізнання дійсності. На початках свого виникнення вона входила як складова до філософії, історіографії, відіграла певну роль у релігійних віруваннях як компонент осмислення священного тексту. З часом літературознавство виділилося з-поміж інших гуманітарних наук і стало самостійною галуззю з чітко окресленим об'єктом вивчення, своєю проблематикою і тематикою досліджень». Окрім того, «літературознавство перебуває в постійному зв'язку з іншими науками, об'єктом дослідження яких є мистецтво: мистецтвознавством, театрознавством, музикознавством, кінознавством» (Білоус 2011, 18). Таким чином, терміносистема і зв'язки у її межах такого специфічного способу осягнення образного матеріалу в науковому дослідженні повинні бути теж особливими. Вчений, описуючи певну літературознавчу проблему, немов розв'язує певну задачу: у межах літературознавчої терміносистеми висловити власну думку про явище, скерувати в цьому напрямі погляд читача і при цьому уникнути багатозначності, спровокованої контекстом художнього образу.

По-третє, ще одна причина специфіки літературознавчого терміна – суспільно-активна роль літератури. Вчені часто відзначають багатофункціональне призначення науки про художнє слово («Література зазвичай чутливо реагує на зміни і трансформації у громадському житті; наука про літературу сприяє осмисленню цих процесів, спираючись на попередній художній досвід. Тому літературознавство виконує як функцію інтерпретації літературних творів, так і роль важливого культурного й пізнавального чинника у духовному житті суспільства» (Білоус 2011, 23)).

С.Нікітіна стверджує, що терміни гуманітарних наук часто не мають дефініцій (Нікітіна 1987, 28). Таке твердження дає підстави для припущення щодо особливого функціонування філологічного терміна – ситуативного, того, який актуалізується у певних умовах за потреби створення еквівалентної щодо явища ТО.

На проблему еквівалентності у літературознавчій термінології звернула увагу Д.Хатамова і принагідно відзначила змінність літературознавчої терміносистеми, її гнучкість і динамізм щодо об'єкта дослідження: «В науці про літературу специфіка об'єкта дослідження, його складність і багатоманітність зв'язків з іншими об'єктами такі, що розробка системи однозначних і загальноживаних термінів є надзвичайно важким завданням. Історично змінюються усі поняття і терміни літературознавства» (Хатамова 2011).

Літературознавча термінологія – термінологія гуманітаристики, окрім спільних «гуманітарних властивостей» має цікаву термінологічну специфіку. «Специфіка об'єкта літературознавчих досліджень – художньої літератури, що є одним з видів мистецтва, обумовлює деяку «розмитість» літературознавчих понять, відсутність чітких меж між ними, що

зближує літературознавчі і повсякденні поняття. Роль загальнолітературної мови, яка взагалі більш яскраво виражена в гуманітарних терміносистемах у порівнянні з природничо-науковими і технічними, у термінології літературознавства ще більш підсилюється внаслідок специфіки об'єкта літературознавства – художньої літератури, матеріальним носієм якої є загальнолітературна мова» (Волкова 2002).

Особливості літературознавчого терміна саме і полягають у прагненні поєднати часто суперечливі ознаки – наукове прагнення до логіки і однозначності з багатоманітним та мінливо-інтуїтивним світом образотворчості. П.Білоус подає визначення літературознавчого терміна: «Літературознавчий термін (лат. terminus - межа, кордон) - слово, що співвідноситься з певним літературознавчим поняттям і виражає його сутність» (Білоус 2011, 16).

По-четверте, в українському (і не тільки) термінопросторі унаслідок глобалізаційних впливів виникає ще одна онтологічна ознака. В. Пілецький стверджує, що «великомасштабні глобалізаційні процеси висунули на перше місце в світовій комунікації мову англійську, яка не тільки збагачує словник українського науковця, але й витісняє з нього питомі слова і вирази. Так формується почуття меншовартості рідної мови, її неспроможності обслуговувати найвищі прояви людського духу, до яких, безсумнівно, належить і наукова сфера» (Пілецький 2004, 436).

Вчений констатує, що «мислення мовними кліше, відсутність опірності чужомовним словам і брак зусиль у пошуку відповідних українських мовних засобів вираження наукової думки знижує науковий потенціал українського ученого, робить його піддатливим до наукових схем та ідей, нав'язаних іззовні» (Пілецький 2004, 437). Проблема функціонування інтернаціональних термінів у науці національній, їх «адаптація» і вплив на розвиток наукового мислення хоч є актуальною, але її подолання має надто тривалу (чи й узагалі реальну?) в часі перспективу.

Відповіді на питання онтологічного характеру знаходимо у самій природі літературознавчого терміна. В.Пілецький вказує на особливості «зіткнення» окремого національного із універсальним міжнаціональним: «На відміну від стилю художнього, в науці на перше місце виходить не форма повідомлення, а його зміст. Тому мова сучасної науки все більше виявляє тенденцію до творення універсальних форм вираження. У лексичному складі наукових праць, писаних європейськими мовами, є чимало спільних лексем. Така тенденція вступає в суперечність із психологічними засадами сприйняття інформації і породження нової. Практика доводить, що найкраще людина сприймає інформацію і творить нові знання засобами рідної мови. Звідси і сучасні проблеми використання в науковому стилі тих мовних засобів української мови, які зберігають національну своєрідність мови і водночас є важливими текстотвірними одиницями сучасного наукового тексту» (Пілецький 2004, 438).

Д.Лотте вказав на те, що терміни повинні бути влучними, дохідливими, легко запам'ятовуватись і засвоюватись (Лотте 1961, 33). Оскільки, на думку Д.Лотте, кожен термін повинен відповідати поняттю, принаймні не суперечити йому, а визначення містити всі необхідні і достатні ознаки, які характеризують поняття. В основу будови терміна потрібно брати ознаки, які найбільш образно і точно підкреслюють специфіку поняття. (Лотте 1961, 16).

При аналізі наукової спадщини Івана Денисюка було відзначено цікаве явище: широке введення в термінологічний обіг словоодиниць на позначення вивчення постатей національного письменства. Вчений не просто класифікує наукові здобутки своїх колег за тематикою, але вказує на появу цілої підгалузі, напряму досліджень в українській літературознавчій науці. Мотивованість такого функціонального використання терміноодиниць (далі – ТО) на прикладах цілком очевидна.

У тексті І.Денисюка слововживання ТО «коцюбинознавець» поєднане із мемуарним елементом – спогадами про час становлення вченого, а відтак, і вказівка на тривалість існування відповідної галузі досліджень. (*Був я тоді аспірантом і не виголошував доповіді, а прислухався до цікавих виступів коцюбинознавців* (Денисюк 2005, Т.1, Кн.2, 409).

Оціночний характер жанру рецензії накладає відбиток на функціональне сприймання ТО «стефаникознавець»: *Монографія ученого приємно здивує навіть стефаникознавців: ми все-*

таки не уявляли, що Стефаніка колись і зараз перекладали так багато, що він, по суті, міцно її органічно увійшов у всеслов'янський літературний процес (Денисюк 2005, Т.1, Кн.2, 212). У такому контексті ТО засвідчує існування цілої плеяди дослідників творчості митця і стає в опозицію для увиразнення думки про новаторство автора монографії.

ТО «лесезнавство» в історико-літературному контексті з біографічними компонентами функціонує із тими ж ознаками: вчений увесь обшир наукової думки про Лесю Українку, її життя і творчість акцентує на одній особі, водночас протиставляючи її авторитетне слово незримим слухачам: *Всезнаюча в царині лесезнавства Марія Деркач розповідала нам, що Мерджинський походив з якогось ірландського роду, – про це запевняла її Ольга Косач-Кривинюк* (Денисюк 2005, Т.1, Кн.1,174).

ТО «шевченкознавство» і його варіант «шевченкознавець» функціонують паралельно у межах історико-літературного семантичного поля. *Опубліковані в 1914 році дві статті про Шевченка (“Краса і сила”, “Пам’яті Т. Г. Шевченка”) належать до золотого фонду дожовтневого шевченкознавства. Якщо деякі шевченкознавці (навіть і М. Драгоманов) дотримувались думки, що Шевченко-поет великий своїми ідеями, але, як людина невчена, не вмів до ладу писати віршів і формою своїх поезій поступається, наприклад, Пушкіну, Лермонтову та іншим великим поетам, то, як і Франко, Богданович (водночас з Чуковським) показав Шевченка як великого майстра форми.* (Денисюк 2005, Т.1, Кн.1,315), або *Після досліджень Івана Франка статті Максима Богдановича належать до кращих праць дореволюційного шевченкознавства* (Денисюк 2005, Т.1, Кн.1,209). Ці ТО позначені і хронологічними (мають чітку вказівку на часовий період), і персоналізованими характеристиками (спогад про М.Драгоманова). Така функціональна риса ТО засвідчує більший рівень адаптації і терміна, і галузі науки.

ТО «франкознавство» і «франкознавець» у науковому тексті І.Денисюка має найбільші частотні характеристики. Пояснимо це просто – І.Денисюк є відомим дослідником Франкової творчості. У його науковому тексті ці ТО перебувають як правило у функціональному історико-літературному, мемуарному контексті. *Цей епістолярій, такий цінний скарб у франкознавстві, Возняк і Лукіянович надрукували повністю: перший з них у 1956 році опублікував листи Франка, а другий – відповіді Ольги, у наступному році* (Денисюк 2005, Т.1, Кн.1,349) чи *Фотокопії цих Павликових листів серед забутих паперів колишнього кабінету франкознавства, а тепер Інституту франкознавства Львівського державного університету ім. І. Франка (далі – ЛДУ), знайшов лаборант Тарас Кознарський* (Денисюк 2005, Т.1, Кн.1,398).

Ці ТО мають однотипну будову: імен (власна назва)+дієслово+-ств(-ець) – шевченкознавство, шевченкознавець, франкознавство, франкознавець, лесезнавство, коцюбинознавство, стефанікознавство – така аналогія вказує на певну традицію номінування відповідників. Друге значення компонента будови ТО «знати» *‘Знати – 1. Мати якісь дані, відомості про кого-, що-небудь. 2. Мати певні чи спеціальні знання в якійсь галузі, бути обізнаним із чим-небудь, розбиратися в чомусь.’* (Словник 1972, 642.) є вказівкою і на теоретичне, і на практичне в оцінці заслуг окремого вченого, і сукупно усіх вчених, об’єднаних відповідною тематикою.

Наведені ТО також відповідають вимогам до терміна, які висунув Є. Ф. Скороходько:

1. Термін повинен володіти абсолютною однозначністю (в будь-якому контексті він повинен виражати лише одне поняття).
2. Формальна структура термінів повинна виражати зв’язки між поняттями. Це допоможе у ряді випадків знаходити в текстах інформацію про ті класи предметів, які прямо ніде не названі.
3. Повинна бути передбачена також можливість формальних перетворень термінів з метою отримання нових термінів для позначення новоутворених понять.
4. Термін повинен бути коротким.(Скороходько 2006, 47-51)

Таке оформлення і будова ТО, їх подібне звукове оформлення – не випадкові, адже *поняття «внутрішня форма» виражає сукупність двох лінгвістичних явищ: співвідношення твірної і похідної основи та ознаку, яка пояснює вибір звукової облонки, тобто ознаку, покладену в основу вибору назви... Внутрішня форма безпосередньо пов’язана з мотивованістю.*(Панько

1994, 174) У науковому тексті Івана Денисюка ці ТО мають спільну мотивованість, яка полягає у функціонуванні на позначення галузі літературознавчої науки, що вивчає окрему постать українського письменства, її життя і творчість. Контекстні характеристики теж схожі – в основному це історико-літературний і мемуарний контекст, рідше – оціночний (що пояснимо жанровими особливостями). Активне слововживання цих ТО у науковому тексті І.Денисюка засвідчує і прагнення вченого до розбудови терміносистеми літературознавства, і його перспективне бачення структури літературознавства в цілому.

Ірина Кочан відзначає явище, яке останнім часом активізувалося в українській мові: намагання замінити іншомовні терміни українськими і наводить цілий ряд прикладів (біографія – життєпис, біологія – природознавство, дендрологія – деревознавство, кінетичний – руховий...). Вчена вказує на побутовий рівень реалізації цього явища і зазначає, що «на науковому такі заміни не завжди доцільні, бо нерідко це приводить до неадекватності значень, напр.: грамотний – письменний» (Кочан 2004, 449).

Хоч сучасне літературознавство рясно «заквітчане» новітніми термінами іншомовного походження, його терміносистема має приклади слововживання природних, національних терміноодиниць, – слів, які промовляють до серця і розуму українського читача без посередників – живим потоком, як у текстах Івана Денисюка...

1. Білоус П. В. (2011). Вступ до літературознавства: навч. посіб. ВЦ «Академія». Київ.
2. Волкова Т.Я. (2002). Концептуальний апарат і структурно-семантичні та генетичні особливості термінології англійського літературознавства. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук.Одеса.
3. Денисюк І. О. (2005). Літературознавчі та фольклористичні праці.Т. 1: Львівський національний університет ім. Івана Франка. Львів.
4. Кочан І. (2004). Слова-терміни з міжнародними компонентами, що вживаються у пре- і постпозиції // Вісник Львів. нац. у-ту: Серія філол. Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка. Львів.
5. Лотте Д. (1961). Основы построения научно-технической терминологии: вопросы теории и методики. Москва.
6. Ляшук Н. А. (2010). Філологічна термінологія як складник метамови науки//Українська мова у ХХІ столітті: традиції і новаторство: Тези доповідей Всеукраїнського лінгвістичного форуму молодих учених, Київ, 21–23 квітня 2010 року. Київ.
7. Никитина С. Е. (1987). Семантический анализ языка науки. Наука. Москва.
8. Панько Т.І., Кочан М.І., Мацюк Г.П. (1994). Українське термінознавство. Львів.
9. Пілецький В.В. (2004). Сучасний український термін (проблемибереження національної самобутності)// Вісник Львів. ун-ту. Серія філол..Вип. 34. Ч.І. Львів.
10. Скороходько Е. Ф. (2006). Термін у науковому тексті. Логос. Київ.
11. Словник української мови: в 11 томах. (1972). Том 3.Київ.
12. Хатамова Д. (2011). Проблемы эквивалентности в литературоведческой терминологии.// АКАДЕМИЧЕСКИЕ ТЕТРАДИ. Выпуск четырнадцатый.Тетрадь четвертая.Проблемы эстетики и теории литературы. Режим доступа 20.10.14: <http://www.independent-academy.net/science/tetradi/14/hatamova.html>